

Кочубейник О.М.,
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник лабораторії
психології політикоправових відносин
Інституту соціальної та політичної
психології НАПН України,
kochubenyk@gmail.com
ORCID iD 0000-0001-6460-8494

СОЦІАЛЬНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ У ПОСТВОЄННОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ВИКЛИКИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВРАЗЛИВИХ СПІЛЬНОТ

Війна, збройний конфлікт, насильницький конфлікт, гуманітарна війна, партизанська війна, етнічне насильство, громадянська ворожнеча, політичне насильство є термінами без чіткого термінологічного визначення й, відповідно, розмежування. Проте очевидно, що будь-яка форма конфлікту спричинює руйнації на різних рівнях суспільства – на соціальному, політичному, економічному, екологічному, фізичному та технологічному. Конфлікти на Балканах призвели до надшвидкого вимушеного переміщення населення (біженців, переміщених осіб, людей, що постраждали від етнічних чисток) з часів Другої світової війни. Геноцид у крихітній центральноафриканській країні Руанді був однією з найінтенсивніших кампаній убивств в історії людства. Конфлікти на Кавказі, зокрема в Чечні, та в Сирії призвели до наймасштабніших руйнувань фізичної інфраструктури з 1940-х років. Конфлікт на Близькому Сході (Палестина) є найтривалішим з усіх і створює постійні людські страждання та руйнування всіх суспільних систем. У багатьох сучасних повномасштабних збройних конфліктах бойові дії відбуваються з перервами та мають дуже широкий діапазон рівнів інтенсивності. Гуманітарна катастрофа, яка часто настає є наслідком серйозних і тривалих конфліктів, призводить до того, що соціальні системи зазнають найбільших втрат у війнах. Знищення фізичних активів, майна є прямим наслідком, або, точніше є *ipso facto* збройного конфлікту. Але часові межі відновлення у цьому випадку є значно меншими, ніж відновлення демографічного ресурсу країни. Україна його втрачає досить високими темпами. І, очевидно, втрати не припиняться навіть після припинення війни, оскільки поствоєнної міграції також створюватимуть ризики для відновлення соціального капіталу й професійного капіталу.

Означена ситуація артикулює потребу у координованих і цілеспрямованих зусиллях, яка забезпечить хоча б збереження того соціального (демографічного) ресурсу, яким володітиме Україна на етапі переходу суспільства від війни до

миру. Досвід інших країн, який нині у наукових публікаціях висвітлюється через концепт соціальних реконструкцій, свідчить, що цей період є доволі складним і драматичним, має свої специфічні вразливі зони. Міжнародні донорські та гуманітарні агенції, що надавали допомогу, здебільшого спрямували свої зусилля на політичні реконструкції (перехід до виборів), підтримку безпеки (перепідготовка поліції), гуманітарну допомогу (харчування) та реконструкцію інфраструктури (водопостачання, електрика, житло). Іншими словами, їхні програми швидше нагадують ті програми, які стосуються ліквідації наслідків стихійних лих. Однак більшість досліджень, проведених у постконфліктних зонах, показали, що ці дві ситуації вимагають абсолютно різних підходів. Основна відмінність полягає у тому, що після тривалих та/чи інтенсивних збройних конфліктів необхідними є не лише реконструкції зруйнованих споруд, а виникає потреба у створенні іншої соціальної реальності, оскільки попередні системи та моделі життя (практики та способи організації повсякденності) зазнали серйозних змін.

У країнах, які вийшли з війни, післявоєнний період закладає основу для майбутнього напрямку розвитку країни. Цей етап, який колишній міністр фінансів Афганістану Ашраф Гані назвав «відкритим моментом», рідко виправдовує надії та очікування громадян країни чи міжнародної спільноти. Зростання корупції та відсутність підзвітності, політичні скандали, викриття різноманітних зловживань під час війни можуть породити розчарування населення міжнародними донорами та підірвати довіру до влади та її інститутів. Іншою прогнозованою реакцією населення, на наш погляд, є зростання рівня депресивних розладів, що спричинюватиметься усвідомленням важкості втрат, тривалістю майбутнього періоду відбудови країни, зниженням власного економічного благополуччя, загостренням соціальної несправедливості у розподіленні ресурсів тощо.

Тому в постконфліктних країнах важливими процесами соціальної реконструкції виявляються сприяння безпеці та стабільності, підтримання соціальної справедливості, мінімізації «внутрішніх» напружень і протистоянь шляхом врахування нової «карти ідентичностей» та реінтеграції вразливих спільнот. Іншими словами, програма соціальної реконструкції, поєднуючи у собі політичні, військові, безпекові, гуманітарні, соціальні та економічні виміри, особливу увагу повинна приділяти превенції нових конфліктів і нових розколів.

Масштаби цієї програми є предметом інтенсивних дискусій, оскільки існують полярні погляди на її цілі – від короткочасної допомоги в реінтеграції колишніх комбатантів та вразливих верств населення до досягнення довгострокових соціально-економічних цілей шляхом розширення допомоги громадам. Однак, на наш погляд, першим кроком у її плануванні повинне бути визначення основних цільових групи програми та їхніх потреб. Реінтеграція

колишніх учасників бойових дій, їхніх сімей, удів, дітей, що залишилися без батька, осіб, що отримали інвалідність внаслідок бойових дій, внутрішньо переміщених осіб, а також біженців, які повертаються в країну, є життєво важливим завданням після закінчення війни, оскільки вища соціальна та психологічна вразливість цих груп, поєднавшись із недостатньою увагою до них, може призвести до значних моральних проблем у суспільстві. Очевидно, що поствоєнна соціальна реконструкція – як перехід суспільства від війни до миру – виявиться складним завданням, що передбачає досягнення безпечного середовища, зміцнення законного уряду, сприяння економічному та соціальному відродженню та профілактиці «розколів» суспільства, які можуть істотною мірою гальмувати процес реконструкції.

Ключ до успішної соціальної реконструкції полягає в інтеграції коротко- та довгострокових цілей у рамках загального переходу від війни до миру. Демобілізація та подолання розладів, пов'язаних із бойовими діями (ПТСР, ГСР), повинні забезпечити безпечне та стабільне середовище, відновити ресурси психічного здоров'я та психологічного благополуччя. Створення довгострокових перспектив соціальної та економічної стабільності вразливих верств населення та регіонів країни в цілому забезпечує сталість соціальної реконструкції загалом.

Створення можливостей для працевлаштування усіх вразливих груп населення постає важливим засобом досягнення успіху, хоча, очевидно, буде складним процесом, оскільки, зруйнована війною економіка призведе до кардинальних змін на ринку праці. Очевидно – у бік робітничих спеціальностей. І оскільки у довоєнний період молодь орієнтувалася на протилежний полюс при отриманні професійної освіти, то програма соціальної реконструкції повинна також містити психологічний супровід і отримання нової спеціальності, і перекваліфікації, і докорінної зміни поля професійної діяльності, оскільки в багатьох випадках йтиметься не лише про виробничі навички окремої особистості, а й зміну потреб, мотивів та професійних ідентичностей у масштабах країни, що не може бути нерегульованим процесом. Також важливо, щоб усі вразливі групи мали можливість розвинути нове почуття ідентичності, не пов'язане з війною. Психологічно адекватна «цивільна» ідентичність поставатиме тією основою, на якій відбуватиметься перехід миру. Навчання та працевлаштування також сприятимуть відновленню цінностей, поведінки та норм, які регулюють повсякденність, надають сенсу життю і створюють подовжену перспективу майбутнього. Сформовані уявлення про майбутнє багатьма дослідниками розглядаються як необхідна передумова подальшого розвитку особистості, а тому можуть використовуватися як інструмент реабілітації (реінтеграції) особистості, структуруючи її цілі, устремління, плани та актуалізуючи зміст суб'єктивного досвіду. Крім того, програми реінтеграції

повинні передбачати такі інтервенції, що дозволять відновити втрачене почуття контрольованості світу, поглиблення уявлень щодо справедливості та ціннісного значення власного «Я».

Однак програма соціальної реконструкції повинна мати компоненти, спрямовані на «приймаючі громади». І це означає, що йтиметься не лише про місцеве економічне відновлення й створення робочих місць. Необхідною її складовою має бути психосоціальна, що забезпечить підвищення обізнаності в особливостях реагування на поствоєнний період, у формах та видах психологічної допомоги. Отже, програми соціальної реконструкції повинні бути розроблені цілісно, визнаючи взаємозв'язок соціальних, економічних і психосоціальних аспектів. Наприклад, працевлаштування (і перекваліфікація) комбатантів можуть сприяти не тільки підвищенню їхніх доходів, але також можуть змінити їхню роль та ідентичність у цивільному оточенні.

Особливу категорію вразливих груп складають діти. Травмивні акти насильства та війни в дитинстві створюють серйозну проблему для охорони здоров'я. Діти, що зазнали тероризму, насильства та війни, мають вищий ризик розвитку симптомів ПТСР, депресії, агресії, функціональних розладів, вживання психоактивних речовин, суїцидальних думок та ризикованої поведінки. Окрім негативного впливу на психічне здоров'я, вони також ризикують отримати серйозні проблеми з фізичним здоров'ям, включаючи ожиріння, серцеві захворювання, онкологію, хронічні захворювання легенів, складні наслідки травм опорно-рухового апарату. Однак під час війни і в перші роки поствоєнного періоду отримання послуг з охорони психічного здоров'я виявляється досить проблематичним, враховуючи складність багатьох залучених систем, фінансові обмеження, конкуруючі програми допомоги та загальну обмежену доступність такої підтримки та подібних ресурсів. Ще одним із викликів вбачається нерівномірність освіти, що отримувалася у воєнні роки. Попри усі зусилля забезпечити навчальний процес, очевидним є те, що діти із тилкових областей та областей, що перебували в окупації або зоні бойових дій, мали різні можливості. Тому мова може йти про переосмислення варіантів навчання, а також пошук нових методів, які дозволять ліквідувати цю нерівність у навчальному процесі. У деяких постконфліктних країнах було створено особливі програми прискореного навчання, які дозволяли надолужити втрачене. Ця альтернативна система освіти скорочує час, необхідний для отримання базової освіти в звичайних шкільних системах. Також альтернативна система освіти може включати психологічне консультування й групову та індивідуальну терапію для дітей, батьків та вчителів.

Впровадження психологічної допомоги в школах підвищує і просторову і фінансову її доступність, одночасно зменшуючи стигматизацію та охоплюючи різні соціально-економічні верстви населення, які в іншому випадку не

отримували б послуги. Школа також уможливило органічну, вбудовану в провідну діяльність систему підтримки для дітей, що надаватиметься паралельно із підтримкою родини. Тут може йтися про забезпечення занять у класі, які допомагають дітям зрозуміти травмівні події, висловити свої почуття, а також допоможуть відновити у дитини відчуття безпеки.

Необхідно також взяти до уваги, що – за окремими даними – майже 11 тисяч українських дітей незаконно депортовані, відірвані від родити, а іноді умови їхнього перебування на території росії подібні до полону чи ув'язнення. Очевидно, що програма соціальної реконструкції повинна опікуватися цією категорією, а отже, розроблення спеціальної системи психологічної реабілітації для таких дітей вже є актуальним завданням сьогодення.

Також програма соціальної реконструкції повинна передбачити різні допоміжні практики для жінок, оскільки війна також формує специфічні травми. Досвід жінок у збройних конфліктах є багатограним: це означає розлуку, втрату родичів, фізичну та економічну незахищеність, підвищений ризик сексуального насильства, поранень, затримання, позбавлення та навіть смерті. Але варто враховувати, що спектр жіночих проблем є досить розмаїтими. Різні жінки матимуть різні потреби, вразливі сторони та механізми подолання й проживання травми. По суті, вплив війни на жінок визначається не лише характером і стадією конфлікту, а й особливою роллю кожної жінки, яка в ньому бере участь. Безумовно, важливо визнавати загальні потреби жінок, але також важливо реагувати на конкретні потреби жінок – будь то учасники бойових дій, біженці, внутрішньо переміщені особи (ВПО), матері тощо. Оскільки жінки та чоловіки виконують різні, культурно зумовлені соціальні ролі, вони переживають конфлікт по-різному. Вкрай важливо визнати ці різноманітні чинники вразливості та їхні наслідки, щоб відповідним чином адаптувати їх у поствоєнний період. Зокрема, мова повинна йти про різні програми для жінок, що пережили згвалтування, вагітних жінок, матерів-годувальниць, матерів маленьких дітей, жінок-удів, молодих дівчат. Доволі часто війна викликає проблеми у сфері репродуктивного здоров'я, а це загрожує важкими переживаннями, спричиненими травмованою ідентичністю. І тут також необхідні спеціальні програми психологічної допомоги.

Багатьом постконфліктним країнам доводиться мати справу з великою кількістю ВПО та біженців, які повертаються. Однією з ключових проблем є те, що переміщені особи часто не можуть або не хочуть повернутися до своїх домівок або відновити попередню діяльність. Гуманітарна допомога ВПО та біженцям, як-от базове харчування, медичні послуги, тимчасове житло, питна вода, санітарія, логістика, а також психологічна, медична та соціальна допомога є надзвичайно важливою. Однак програма соціальної реконструкції насамперед повинна створювати відчуття, що вони будуть успішно інтегровані в нові соціальні,

економічні та політичні практики. Іншими словами, практичні процедури соціально-психологічної реабілітації біженців, які повернулися до місць свого постійного проживання, при всій своїй актуальності, все ще недостатньо розроблені.

Отже, підводячи підсумок, слід відзначити, що поствоєнний період для України виявиться не менш складним, аніж період повномасштабної російської агресії. І цей період матиме свої виклики, що стосуватимуться збереження національної ідентичності, соціальної згуртованості, справедливості, реабілітації та повноцінної реінтеграції у суспільство. Психологічні практики допомоги вразливим верствам в процесі соціальної реконструкції повинні адекватно доповнюватися правовою, економічно, соціальною допомогою, лише у такому випадку перехід від війни до миру відбудеться із мінімумом конфліктів та конфронтацій.